

МОТИВ ІНІЦІАЦІЇ У РОМАНАХ «ДОЛИНА ІССИ» ЧЕСЛАВА МІЛОША ТА «ВОЛИНЬ» УЛАСА САМЧУКА

THE MOTIF OF INITIATION IN THE NOVELS “THE ISSA VALLEY” BY CZESŁAW MIŁOSZ AND “VOLYN” BY ULAS SAMCHUK

Ліщинська Н.М.,

orcid.org/0000-0002-8118-298X

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності
Західноукраїнського національного університету

У статті досліджено творчу інтерпретацію мотиву ініціації у романі «Долина Ісси» Чеслава Мілоша і трилогії «Волинь» Уласа Самчука. З'ясовано, що мотив ініціації у літературному творі виявляється на різних рівнях тексту (тема, проблематика, часопросторова організація твору) й підтексту (алюзії, ремінісценції, алегорії, символи, прямі й непрямі цитування). Такі «вкраплення міфу» можуть виконувати різні функції: стаючи елементами змісту, вони визначають тематику й проблематику твору, появу в ньому міфічних персонажів, тем і мотивів, формують глибокий багатопластовий підтекст, який значно розширює горизонт читачьких сподівань, а від дослідника вимагає ретельного добору «ключів» до інтерпретації й урахування її поетикальних та позапоетикальних домінант. Якщо це елементи форми, текст часто має специфічну часопросторову організацію: простір поділений на «світлу» і «темну» частини, може бути концентричним, часові рамки розмитими або неокресленими. У романі «Долина Ісси» та трилогії «Волинь» мотив ініціації є динамічним і найбільш виразно проявляється на рівні часопросторової організації обох текстів та на рівні сюжетної лінії головного персонажа. Часопростір романів українського та польського письменника містить міфологічні топоси дороги, дерева, центру світу, сфери *sacrum*, Аркадії, втраченого раю, циклічні часові координати, характерні для міфологічного мислення. На рівні сюжетної лінії головного персонажа мотив ініціації трансформується у шлях духовних шукань (роман «Долина Ісси») та шлях до власної національної ідентичності, спроектований на шлях до українськості цілого народу (трилогія «Волинь»). Чеслав Мілош та Улас Самчук не дотримуються чіткого ритуального сценарію ініціації. В аналізованих творах можемо виділити лише його фази й окремі елементи: ритуальний простір (дім, ліс, дорога, берег річки в обох романах; салон, червона канапа, маски на полиці, полювання у «Долині Ісси»), фігури наставників, перевдягання (трилогія «Волинь»), перехід із замкненого простору у відкритий.

Ключові слова: мотив, ініціація, часопростір, топос, міф, порівняльна інтерпретація, домінанти інтерпретації.

The article explores the author's interpretation of the initiation motif in the novel “The Issa Valley” by Czesław Miłosz and in “The Volyn” trilogy by Ulas Samchuk. It is established that the motif of initiation in a literary work appeared at various levels of the text (theme, subject matter, temporal and spatial organization of the work) and subtext (allusions, reminiscences, allegories, symbols, direct and indirect quotations). Such elements of myth can serve various functions: by becoming elements of content, they determine the theme and subject matter of the work, the appearance of mythical characters, themes, and motifs in it, and form a deep, multi-layered subtext that significantly broadens the horizon of readers' expectations and requires the researcher to find a right keys to interpretation and take into account its poetic and extra-poetic dominant. If these are elements of form, the text often has a specific spatio-temporal organization: space usually has light and dark parts, it can be concentric, and the time frame can be blurred or undefined. In the novel “The Issa Valley”, as well as in “The Volyn” trilogy, the motif of initiation is dynamic and more clearly revealed at the temporal and spatial organization of both texts and at the level of the main character's storyline. The space-time of the novels by Ukrainian and Polish writers contains mythological topoi of the road, the tree, the center of the world, the sphere of the *sacrum*, Arcadia, paradise lost, and cyclical time coordinates typical for mythological thinking. At the level of the main character's storyline, the motif of initiation transforms into a spiritual quest (“The Issa Valley”) and a path to one's own national identity, projected onto the path to Ukrainian identity of the whole nation (“The Volyn” trilogy). Czesław Miłosz and Ulas Samchuk do not adhere to a clear ritual scenario of initiation. In the novels analyzed, we can only identify its phases and individual elements: ritual space (home, forest, road, riverbank in both works; the salon, the red sofa, the masks on the shelf, the hunt in “The Issa Valley”), the figures of mentors, the changing of clothes (“The Volyn” trilogy), transition from a closed space to an open one.

Key words: motif, initiation, time-space, topos, myth, comparative interpretation, dominants of interpretation.

Постановка проблеми. У художній літературі ХХ-ХХІ століття часто зустрічаємо міфологічні мотиви, міфеми, міфологеми. Вони можуть функціонувати на різних рівнях тексту (тема, проблематика, часопросторова організація твору) й підтексту (алюзії, ремінісценції, алегорії, символи, прямі й непрямі цитування). Такі «вкраплення міфу» вимагають від дослідника ретельного добору «ключів» до інтерпре-

тації й урахування її поетикальних та позапоетикальних домінант¹.

¹ Під поетикальними домінантами інтерпретації розуміємо елементи тексту, які є носіями значень, важливих для інтерпретації (тема, ідея, мотив, образ, символ та ін.). Вони складають її текстовий контекст. Позапоетикальні домінанти – це елементи позатекстового контексту інтерпретації, до яких належать історичні умови, в яких був написаний твір, час і місце його написання, відтворений у ньому національний колорит, філософська чи психологічна концепція, покладена в основу художнього полотна (якщо йдеться про філософсько-психологічні твори), яка формує теоретико-методологічну основу інтерпретації [Дет. див. 10, с. 332-333].

Одним із мотивів, які мають міфологічне походження і найбільш часто трансформуються у фольклорних та літературних текстах, є ініціація. Його дослідження почалося на матеріалі фольклорних текстів, адже символічна мова міфу, закарбована у колективному підсвідомому, найбільше проявилася у народній творчості (чарівних казках, новорічно-різдвяних та весільних обрядах) [2].

Мотив ініціації в літературних текстах привертає увагу багатьох науковців. Цікаво, що дослідження здійснюються не лише на матеріалі сучасної літератури й не обов'язково романів ініціації, де згаданий мотив стає ключовим у структурі художнього полотна [Дет. див. 12]. Об'єктом досліджень дедалі частіше стають різножанрові твори, написані у різні періоди: поема «Божественна комедія» Данте, філософська казка «Маленький принц» А. де Сен-Екзюпері [13], притчевий роман «Володар Мух» В. Голдінга [14], романи «Рекреації», «Перверзія», «Московіада» Ю. Андруховича [17], «Місто» В. Підмогильного [1], «Небудь-де» Н. Геймана, «Інтернат» С. Жадана [9] та ін.

Літературознавці вирізняють різні прояви мотиву ініціації у літературі, часто пов'язують його з мотивом дороги, проходженням випробувань, дорослішанням або духовними пошуками героя, говорять про те, що «коли під час аналізу художнього твору може виникнути бачення того, що в його сюжетних лініях простежуються натяки на ритуал ініціації, потрібно бути уважним та зрозуміти, чи справді текст дає підстави для такого тлумачення» [14, с. 280].

Незважаючи на значний науковий інтерес до мотиву ініціації в художній літературі, в українському літературознавстві досі немає комплексного дослідження особливостей трансформації цього мотиву на матеріалі творів, які за жанровим визначенням не належать до роману ініціації, не визначено його функцій у художньому тексті.

Об'єктом нашого дослідження є роман Чеслава Мілоша «Долина Ісси» і трилогія «Волинь» Уласа Самчука («Куди тече та річка», «Війна і революція», «Батько і син»), а його предметом – мотив ініціації у згаданих творах польського й українського письменника.

Роман «Долина Ісси» і трилогія «Волинь» є цікавими з погляду дослідження мотиву ініціації на їх матеріалі з кількох причин: в основі сюжету обох творів – шлях молодого персонажа, який пізнає світ, що є проявом власних емоційних переживань (рефлексії) польського й українського письменників (отже, можемо говорити про своєрідну «внутрішню», «духовну» ініціацію);

часопросторові моделі містять виразні міфологічні вкраплення, багату символіку, характерну для ритуалу ініціації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Долина Ісси» неодноразово була об'єктом дослідження сучасних польських літературознавців М. Бжустович [18], Л. Тішера [24], І. Церняк-Нелюб [19] та ін. Багато уваги приділено автобіографічним мотивам у творчості Чеслава Мілоша, міфології та демонології, символізму у романі «Долина Ісси». Українською мовою цей твір вийшов у 2018 році у перекладі Наталі Сидяченко, яка не тільки перекладає, а й досліджує твори Ч. Мілоша [24]. В українському літературознавстві роман все ще мало вивчений.

Трилогія Уласа Самчука «Волинь» у радянський період була під тривалою заборонаю. Ґрунтовне дослідження цього твору почалося в роки незалежності України й відображене у працях С. Бородіци [3], О. Веретюк [4], М. Данилевич [5], І. Комінярської [7], П. Кралюка [8], Г. Немченка [12] та ін. Літературознавці звертають увагу на автобіографічні мотиви, проблему національної ідентичності, образ світу у трилогії, досліджують її композицію, значення роману в контексті доби, в яку він постав.

У нашій розвідці роман «Долина Ісси» Ч. Мілоша вперше порівнюються із твором української літератури – трилогією «Волинь» У. Самчука; крім того, обраний твір українського письменника ніколи не інтерпретувався як такий, що містить мотив ініціації.

Постановка завдання. Мета нашого дослідження – вивчити своєрідність вияву мотиву ініціації у романах «Долина Ісси» Чеслава Мілоша та «Волинь» Уласа Самчука.

Виклад основного матеріалу. Мотив ініціації є топосом² у літературі, який з'являється у різножанрових творах, написаних у різні періоди. Маючи міфологічне походження, він зберігає первинну семантику й у літературному тексті створює широке значеннєве поле, здатне впливати на зміст і форму художнього полотна. Це завжди динамічний компактний мотив, «органічно зв'язаний із головною тематичною лінією твору, який прямо чи опосередковано сприяє її кристалізації» [23, 252-253], міцно вкорінений у часопросторову і фабульну структуру твору. У його «семантичне поле тяжіння» потрапляють інші динамічні мотиви, які формують лінії фабули, визначають часові рамки дії, «керують» траєкторію руху головного персонажа; а також статичні, що відповідають за просторову організацію твору.

² Топос – сталий образ, мотив.

Розглянемо рівні функціонування мотиву (топосу) ініціації у романах «Долина Ісси» Чеслава Мілоша і трилогії «Волинь» Уласа Самчука. Насамперед варто звернути увагу на те, що в обох творах мотив ініціації «продиктований» авторською інтенцією і природно втілюється в кожному з них, простежується на рівні тексту й підтексту.

Першого лютого 1951 року Чеслав Мілош, будучи представником дипломатичної місії, прийняв рішення про політичний притулок у Франції. Частина польської інтелектуальної еліти на еміграції не схвалювала такого рішення, роблячи Ч. Мілошеві закид, що як дипломат він презентував комуністичний режим. Коли у 1953 р. з'явився документальний твір «Поневолений розум», за ним прийшла не тільки світова слава, але й відречення від автора усіх представників лівого руху Франції. Найважчим для Чеслава Мілоша було те, що на батьківщині його оголосили ворогом народу, а твори потрапили під заборону. Відкинута на чужині, оголошений зрадником і ворогом рідного народу, письменник відчував гостру кризу, проявами якої було відчуття повного спустошення і цілковита неможливість творити.

Восени 1953 року в Боні над Лиманом, під впливом від спілкування зі Станіславом Вінцензом, який жив біля підніжжя Альп у Ля Кобре, Ч. Мілош починає роботу над своїм романом. Це був експеримент із метою зцілення. Письменник відчув: щоб вийти з кризи, потрібно зрозуміти себе. Ще перед війною він перекладав текст Шарля Бодлера, датований 1863 роком, фрагмент якого звучав так: *«Повернення до здоров'я дуже нагадує поворот у дитинство. Людина, яка видужує, подібно до дитини, набуває найвищої здатності цікавитися речами, які, на перший погляд, здаються найбільш банальними. [...] Дитині все здається новим; вона завжди п'яна [...]». Геній – це свідомо віднайдене дитинство, яке тільки зараз обдароване можливістю говорити, зрілістю тіла й розуму, здатністю аналізувати і впорядкувати величезний пласт матеріалу, нагромаджений несвідомо»* [Цит. за 20]. Можливо, саме цей уривок став одним із «динамічних мотивів», який змусив автора взятися за перо і віднайти в собі джерело натхнення.

Наведена цитата добре ілюструє творчий задум «Долини Ісси»: Ч. Мілош пише про те, що відчував дитиною, і шукає відповіді на питання «Як стається так, що ти є тим, ким ти є?» Така інтенція сама по собі містить мотив еволюції особистості, співвідносний із топосом ініціації.

Улас Самчук також писав свій роман на чужині. Письменник не сприймав комуністич-

них ідей і шукав простору, де можна було б «дати волю думкам». Роботу над текстом «Волині» він розпочав у Празі. Перша частина трилогії «Куди тече та річка» вийшла друком у львівському часописі «Дзвони» у 1932-1933 рр., а впродовж 1934-1935 рр. у тому ж виданні побачили світ її друга («Війна і революція») і третя («Батько і син») частини.

Ідея створити українську епопею з'явилася, коли у 1927 році її автор нелегально перетнув польсько-німецький кордон. Про свій намір У. Самчук писав: «Я хотів мужицькими устами висловити мужицьку Волинь, щоб її розумів парижанин»³ [8]. Він мав на меті описати шлях свого народу до себе справжнього. В авторській інтенції прочитуємо ідею шляху, що тяж пов'язана з мотивом ініціації.

Отже, мотив ініціації у формі метафори «шлях до себе» (у кожного з митців цей шлях свій) присутній у позатекстовій площині романів польського та українського письменників.

На рівні тексту цей мотив виразно простежується у сюжетній лінії головного персонажа і в «Долині Ісси», й у «Волині». В обох творах він є динамічним, компактним, ключовим для сюжету, крім того, зумовлює появу героя-шукача, особистість якого еволюціонує.

Мотивові ініціації «підпорядкована» й часопросторова організація аналізованих творів. В обох романах зустрічаємо топос Аркадії та *loci communes* міфосвіту: поділ простору на сакральну і профанну сфери (рідний і чужий, завойований і власний простір; світлий простір дому і лісова темрява у «Волині»; дім, берег Ісси й ліс у «Долині Ісси»), концентричність або лінійність часу, наявність символічного центру світу (дім в обох романах, хутір Матвія Довбенка у «Волині», сад навколо дому, священна гора, на якій розташоване село Гіне, у «Долині Ісси»).

Наявність міфологічної топіки в аналізованих романах українського та польського письменників дає підстави говорити про міфологізацію їх простору й появу багатозначного символічного підтексту.

Проаналізувавши рівні функціонування мотиву ініціації та його функції у структурі твору й поза нею, ми з'ясували, що це наскрізний динамічний мотив, який з'являється на рівні авторського задуму й на рівні тексту – у часопросторових моделях, вибудовує сюжетну лінію головного

³ У тексті самої «Волині» автор вкладає власний намір в уста персонажа, прототипом якого є сам: «Про вас пишу, мамо! [...] Я хочу книгу про вас написати. Про вас, про батька, про наше життя. [...] Про все це напишу... А ті, що будуть, хай читають. Хай знають, що перед ними також були наші люди, і також любили все на Божому світі» [16, с. 103-104].

персонажа, міфологізує часопростір. Такий аналіз дає змогу виділити поетикальні та позапоетикальні доміанти інтерпретації. До перших відносимо часопросторову топіку та сюжет. До других – історичний контекст написання твору, авторську інтенцію.

Виділені доміанти інтерпретації чітко окреслюють її межі: у центрі дослідницької уваги мають бути часопросторові зв'язки та сюжетна лінія головного персонажа в обох творах, де мотив ініціації проявляється найвиразніше.

Просторові моделі трилогії Уласа Самчука «Волинь» та роману Чеслава Мілоша «Долина Ісси» мають однаковий центр (дім), від якого розходяться концентричні кільця простору особистісного зростання персонажа. Простір дому є початком «ініціаційних координат» в обох романах.

Просторова організація «Долини Ісси» та «Волині» має чіткі контрастні межі («темну» і «світлу» частини), містить доміанту зі значенням «центр світу». Обидва письменники оперують топосами дому, лісу, дороги, річки. У польському творі більш виразно проявляється мотив дерева як символу людської долі, додаються ще й *loci communes* гори, долини. Така просторова організація свідчить про наявність сакрального простору в обох творах. Циклічність часу, природність життя персонажів на тлі розкішної природи створюють особливий світопорядок, що дає підстави говорити про топос Аркадії у польському та українському романах.

Автобіографічні деталі у просторовій організації роману «Долина Ісси» присутні в описі дому Сурконтів та пейзажах. Автобіографізм трилогії «Волинь» виявляється у тому, що Улас Самчук переносить реальний простір свого дитинства на сторінки власного твору, зберігаючи всі топоніми, побут, спосіб життя волинського краю на початку ХХ ст.

Мотив ініціації на рівні часопросторової організації у трилогії «Волинь» та романі «Долина Ісси» виявляється у зв'язку із семантичним полем *sacrum*, наявністю топосів, характерних для проведення обряду ініціації (лісу, священної гори, дому) та мотиву дороги: кожен етап ініціації пов'язаний із новим топосом, який утворює окреме концентричне кільце у просторі особистісного зростання персонажа. Оригінальною рисою українського роману є те, що описана Уласом Самчуком духовна еволюція головного героя «Волині» є проекцією шляху цілого народу до усвідомлення власної національної ідентичності.

Аналіз часопросторової організації українського та польського романів виявив доміанту

шляху, безпосередньо пов'язану із семантичним полем ініціації. Виявлення цієї доміанти у часопросторових структурах дало змогу виділити просторову точку початку координат ініціаційного шляху та його етапи.

Улас Самчук і Чеслав Мілош зображають шлях духовної еволюції особистості, водночас зберігаючи тричленну структуру ритуалу: вилучення, лімінальна фаза, вихід, але у кожного персонажа свій шлях.

Головний герой «Долини Ісси» Томаш народився і зростає у світі з особливим порядком, де переплітаються *sacrum* і *profanum*, християнство і язичництво, реальність і міфологічне обоження природи, світ буденних справ і світ містики, що сприймається і відчувається персонажами як реальність. У всьому розмаїтті протилежностей, які дуже природно вживаються разом, Томаш відчуває органічний порядок, спокій, який поступово втрачає.

Його ініціація починається із пізнання простору дому. Перший досвід Томаша – це відчуття, враження від світу, які здобуває під час невинного споглядання: «...*pirewszym dźwiękiem, jaki go witał, były pewnie krzyki ptaków za oknem. Wiele czasu zużył, kiedy już chodził, na zwiedzanie izb i zakamarków. W sali jadalnej bał się zbliżyć do czerwonej kanapy – mniej z powodu portretu mężczyzny w zbroi, z rąbkami purpurowej szaty, patrzącego surowo, bardziej z powodu dwóch okropnych wykrzywionych trarzy z gliny na półce. W część na którą mówiło się „salon”, nigdy się nie zapuszczał i, będąc nawet dużym już chłopcem, czuł się tam nerwowo. „Salon” za sienią był zawsze pusty, parkiety i meble trzaskały same w ciszy i jakoś wiadomo było, że tam przebywa czyjaś obecność*» [22, с. 12].

Разом із приємними відчуттями з'являється страх. Навіть простір дому Томаш несвідомо поділяє на «світлу» і «темну» частини. Маски з глини, червона канапа, портрет невідомого воїна в латах у салоні нагадують простір давньої кімнати, де відбувався обряд ініціації. Страх від перебування у ній є первинним архетипним страхом смерті. Простір комірчини, червоні двері якої відчинялися рідко, хлопчик сприймав, як чарівну скриню, повну запахів, шухлядок і незвіданих таємниць. Любив також інші місця у будинку.

Наступним «колом» Томашового пізнання є фруктовий сад і газон перед будинком. На ньому щовесни з'являлися квіти, які називали ключиками святого Петра (народна назва первоцвіту весняного). У творі вони набувають символічного значення ключів які «відмикають браму життя»

у місці, де хлопчик відчував щире дитяче щастя пробудитися літнього ранку й поринути у світ звуків за вікном: «*gwizd wilgi, chór kwakań, gdakań i gegań od podwórza*» [22, с. 21] «*Szczęśliwość – to także dotyk – bosymi stopami Tomasz przebiegał od gładkości desek podłogi do chłodu kamiennej posadzki korytarza i do okrągłości bruku na ścieżce, gdzie obsychała rosa*» [22, с. 21].

Це дитяче невинне щастя дотику людина зберігає на все життя: дотик до чогось приємного завжди викликає усмішку. Світ, у якому перебуває Томаш, здається ідеальним, якби не одна деталь: «*Rozmaite siły obserwowały Tomasza w słońcu i zieleni i osądzały go według zakresu swojej wiedzy*» [22, с. 21]. У підтексті прочитується алюзія до біблійного епізоду спокушення Єви.

Далі у житті Томаша все частіше з'являється просторове коло річки: «*Issa jest czarna, głęboka, o leniwym prądzie szczelnie obrosła łoziną*» [22, с. 7]. Темна глибока вода символізує підсвідоме, страх, перешкоду, небезпеку [Див. 21, с. 367-369]. Її вважали ритуальним місцем, яке «ховало в собі нечисту силу... Здавна річка служить шляхом сполучення, тому виступає символом шляху, дороги» [6, с. 502]. Зі значення символу випливає, що вхід у просторове коло річки, завершує фазу виокремлення (Томаш виходить за межі добре знайомого йому простору) і починає лімінальну фазу ініціації. Спочатку хлопчик досліджує простір річки, багато часу проводить на риболовлі.

На берегах Ісси він пізнав перший дотик до жіночого тіла і відчув пристрасть. Спочатку це було «те щось незнане», що єднало Томаша й Онуте. Коли торкався її, не відчував гріха, але відчув щось зовсім інше, коли підглядав за Магдаленою. «*Łączyło ich to, że on wiedział, jak ona wygląda, a ona nie wiedziała, że on wie. Spowiadał się z grzechu, ale wiedział*» [22, с. 45].

Коли Томаш дізнався про зв'язок Магдалени зі священником, у нього виникло питання: як може бути так, що той, хто громовим голосом говорить про пекельний вогонь, сам може бути грішником? З того часу Магдалена стала для хлопця чимось на зразок «забороненого плоду». Вона снилася Томашеві, скаржачись на те, що не може зберегти своєї колишньої краси, що вона зникає. Хлопчик пізнав таємницю проминальності буття, і це породжує в нього страх. Він питає: «*Dlaczego ja jestem ja? Jak to możliwe, żebym mając ciało, ciepło, dłoń, palce, musiał umrzeć i przestać być ja?*» [22, с. 59].

Знов у підтексті з'являється алюзія до Святого Письма: Адам і Єва, згрішивши, пізнали, що таке смерть.

Усвідомивши скінченність людського життя, Томаш починає відчувати власні недоліки. Він відчув потребу володіти чимось. Побачив ласку і хотів убити її, щоб це звірятко належало тільки йому, але зрозумів, що після смерті воно вже не буде тим самим, а перетвориться на річ, подібну до сотні інших.

У цьому моменті Томаш переживає ще одну спокусу гріхом. У його житті з'являється сусідський хлопець Домінік Малиновський, який мав доглядати сад Сурконтів. Він бере на себе роль наставника. Томаш пізнає зло через поганий приклад цього хлопця. Домінік постійно підбурює знущатися з комах, тварин, сам жорстоко убиває собаку, відчуваючи владу садиста над беззахисним живим створінням.

Переломним моментом на цьому «колі» ініціації стала наруга над Святим Причастям. Символічно, що це відбувається на одному з каменів на березі Ісси. Томаш бачив, як Домінік проколює шевським шилом оплаток, покладений на брудному, порослому лишайниками камені, бажаючи перевірити, чи вразить його блискавка з ясного неба. В образі Домініка втілено символ сатани-спокусника, який спочатку спокусив людину, а потім у пустелі пробував спокусити Христа. Чутлива дитяча душа відчула смертний гріх – і Томаш побіг. Як зазначає наратор, «утікав назавжди».

Польський дослідник Лукаш Тішер звертає увагу на психологію персонажа: «Хоч Томаш утік назавжди, але «трохи заспокоївся» розгрішенням, яке дав йому отець Монкевич. У тому «трохи» криється... ключ до психології персонажа – Томаша, який бореться з невірством. Мабуть, не випадково носить ім'я Томаш (пам'ятаємо про Тому «невірного»... про Аквіната)» [25].

Після найважчого і найдраматичнішого кола випробувань Томаш пізнає природу: поринає у світ рослин і птахів, а також відкриває для себе книги. Він уже не боїться червоної канани, портрета й потворних масок над нею. Роздуми над соціанською книгою «*O Urzędzie miecza używajacem*», яка належала Ієронімові Сурконту, приводять Томаша до питання: «*„Jak to jest, że jest się tym, kim się jest? Od czego to zależy? I kim byłby, gdyby został kim innym?“*» [22, с. 108]. Його хвилюють питання віри, національної ідентичності, морального вибору.

Коло пізнання світу головного персонажа поступово розширюється. Томаш пізнав сором, став замкнутим і вразливим. Допмагаючи тітці Хелені на пасіці, більше переймався не болем від бджолиних жал, а бездушним порядком, який панує у вулику.

Згодом хлопчик виїжджає у Боркуні, де пізнає світ дорослих. Не може прийняти дволиконості, штучності у їхній поведінці. І саме боркунські ліси стали для Томаша справжнім простором ініціації: він залишився у товаристві самих чоловіків, йому дали зброю і поступово навчали тонкощам полювання. Як зауважив Ян Блонський, «полювання в «Долині Ісси» – це спосіб пізнати природу» [Цит. за 25]. Томаш задумується над тим, чи є у звірів душа. Якщо немає, то, виходить, що коли їх убивають на полюванні, вони зникають назавжди? До такої думки його схиляє власний досвід із убитою білочкою. Томаш не може змиритися, що позбавив її життя. У своєму досвіді мисливця він поступово відходить від полювання: дарує життя качці (правда, відчуває владу над нею), не може вистрелити у цапа. Він відкриває для себе проблему вільного вибору, власної волі, влади над живим створінням.

Томаш переживає нове коло ініціації, коли бачить смерть близької людини. І знову ж таки переживає незрозуміле відчуття вивіщення: бабуса Дільбінова здається йому маленькою істотою, але усвідомлення власної зверхності викликає сльози каяття.

Поразки на полюванні, епізод із вбитою білочкою пригнічують Томаша. Він замикається в собі, постить, щоб краще відчуті і зрозуміти себе (натяк на фізичні страждання під час ініціації). Хлопець сумнівається у досконалості світу, шукає себе в ньому. Вихід із цього стану стався з приїздом матері. Відбулося символічне повернення Томаша до ролі сина, якої він практично не знав. Це дало йому сили для нових відкриттів.

На шляху духовної трансформації головного персонажа «Долини Ісси» велику роль відіграють наставники (як і в первинному ритуалі ініціації). Перші роки життя Томаш був оточений практично лише жінками. З перших місяців його виховувала Поля, далі – Антоніна, бабуса Міся не приділяла йому багато часу. Єдиним близьким чоловіком в оточенні Томаша, який брав участь у його вихованні, був дідусь Сурконт. Світ книг і природи Томаш відкрив завдяки йому. Домінік діє як демон-спокусник і є носієм зла, Ромуальд і Віктор привчають Томаша до чоловічого ремесла. Саме Ромуальд у долі хлопця найбільш співвідносний із давніми жерцями, які проводили обряд ініціації.

Окремо слід звернути увагу на зв'язок із Магдаленою. Це образ-архетип Аніми – жінки-провідника, наділеної магічними властивостями і зв'язком із потойбіччям. Мати для Томаша – фігура обоження. У контексті роману вона сприймається як посланець іншого світу, що

живе не за міфологічним, а за історичним часом, у який поведе сина сама.

Проаналізувавши основні етапи духовної ініціації головного персонажа роману «Долина Ісси», робимо висновок про те, що його становлення є рухом від невинного, чуттєвого пізнання світу поступово переходить у площину морально-духовних та філософських шукань. Томаш пізнає сором, гріх, страх, випробовує себе як чоловік на полюванні, зазнає перемог і невдач, переживає розпач, але останнє ініціаційне коло (вихід із душевної кризи) він проходить, роблячи оптимістичний висновок про те, що після великого розпачу приходить велика радість, і з такою думкою покидає край свого дитинства. Характерно, що в житті Томаша змінився не тільки простір, але й час: із виїздом з Гінь коло міфологічного часу замикається, і герой входить у межі історичного часу, повертаючись до матері.

Володько із роману «Волинь» виховується у родині, духовною опорою якої є віра в Бога і християнські чесноти, духовні цінності, особливе ставлення до рідної землі. Прагнення пізнавати світ, відкривати його нові грані приводить ще маленького хлопчика до дуже дорослих питань: Хто я? На якій землі живу? Яке моє призначення? Куди тече моя річка?

Перший його крок до української ідентичності – пізнання світу навколо.

Добре знаючи ліс і річку, він вирішує відкрити ширші горизонти і разом із молодшим братом Хведотом вирушає вздовж берега річки, щоб подивитися, куди вона тече. Звідси починається фаза (добровільного) вилучення в ініціації головного персонажа «Волині».

Другим колом досвіду Володька є млин, де від дядьків можна було почути багато цікавого. *«А іншого разу один новий дядько, якого перед тим Володько ще не бачив у цьому млині, почав оповідати про самий Дермань, про старовину... Казав він, що земля наша древня і люд тут з давен і давен проживає. Ще перед татарами були тут селища, та городи, та замки, де наші князі рядили, та воювались із ворогами, з татарами, що на землю нашу нападали, люд хрещений уярмлювали і вивозили в свої землі в неволю вічну...»* [15, с. 151]. Далі оповідач досить гостро підсумовує: *«Мало у нас писалося, мало читалося, а все отак з уст в уста передавалося, а то, звісно, воно не записане гине. [...] Усе то каже, що рід великий заселяв цю землю, хоча тепер він здрібнів, заїла неволя, панищина, упокорення. Бо людина, що раз в ярмо голову схилить, тяжко назад до волі вертається. [...] А ми мало дбаємо самі за*

себе, не вчимося, не цікавимося світом, не йдемо помежи люди...» [15, с.152].

Слухаючи дядьків, Володько питає себе: «Хто я?» «Кому належить волинська земля?» Як тільки навчився читати, почав шукати відповіді у книжках. Далі була школа, до якої так прагнув Володько, але вона відкрила перед ним зовсім не український світ: на її стінах висіли портрети чужих «государей», а «Сеятель», за яким навчалися діти, сіяв у їхніх головах чужу науку чужою мовою. Історію тоді вчили теж не українську. То ж не дивно, що в розмові з батьком Володько теж чує, що в нас «одна спільна родина – Росія».

На питання «Що таке Україна?» «госпожа» учителька відповіла: «То, кажеться, така область над Дніпром... Там десь коло Києва» [15, с.258]. Дитина, яка тільки почала глибоко пізнавати світ, не здогадувалася про політику русифікації, тому, як і дорослі випускники такої ж школи, думала, що живе в Росії, а люди з Галичини – то австріяки.

Четвертим колом «втаємничення» в світ українськості було відкриття походження власної сім'ї: «Е, Матвію, Матвію... Не знаєш ти свого роду... А був то рід славний... Ти зवेशся Довбенко? По-вуличному Гуца? А чи знаєш, що твій прадід звався Довбня-Гуца й був козаком запорозьким? То-то, каже... І був то козак, каже, не посполитий, а зацний...» [16, с.284].

Сильне враження на Володька справила дівчинка з Галичини, яку вважав «австріячкою». По-перше, хлопця здивувало те, що обоє вони говорять однією мовою. По-друге, нарешті він знаходить відповідь на своє питання «Що таке Україна?» – це наша рідна земля. З уст своєї ровесниці він вперше почув «Мово рідна, слово рідне! Хто вас забуває, той у грудях не серденько, а лиш камінь має!» (С. Воробкевич). Спочатку Володько навіть насміхається, питаючи, що це за література. Адже у його школі була «велика» література – Пушкін, Толстой... Коли чує «українська», у ньому озвалося вже щось інше. Це був паросток усвідомленого національного прозріння. Так замкнулося п'яте коло духовних шукань героя, що дало початок лімінальній фазі його духовних шукань. Ця фаза означувала символічне вилучення із кола нав'язаної російської культури.

Наступним етапом стали Твори Шевченка. «Кобзар», так гарно «по-нашому» написаний, став для Володька духовною книгою. Навчання у Дермані остаточно сформувало у хлопцеві національну ідентичність українця: він бере участь у шевченківських вечорах, співає в хорі і...читає, читає, читає... Новим відкриттям стала справжня

історія України, кілька разів перечитана у хаті дядька Єлисея.

Коли закрили школу, а Володькову парту, яку він випадково побачив, разом з іншими меблями повезли до Крем'янця, хлопець вирішує писати все, як було, «щоби й інші читали», і знали, що були колись такі люди, що «любили все на Божім світі». Тепер він знає, куди тече та річка, хто він і для чого народився на світ.

А далі «кільчилася і витикала паросток читальня. Маленька, закидана сотнями хат. Десь там у присінку з вікном, заложеним лубком, з Шевченком і Франком, тістом приліпленими до нерівної стіни. П'ять-шість людей приходило... Сиділи, слухали, дивились. Кволо горіла лампочка. Півтьма й тиша. А серед тиші й півтьми з'являлися гетьмани, бунчуки, ревли гармати. Чорне море, і Дніпро, і гори сині... І запорожці йшли лавами через степи, через моря. [...] І незабутній, славний Хмель, ніби живий, в киреї ставав отут, і булава горіла діамантами. Палали очі всіх. Серця тремтіли враз. Йшли могутні полки, і земля дудніла. Гриміла слава на цілий світ!» [16, с.96].

Просвіта, читальня сільський театр стали сенсом життя для Володька, але він прагне єднання Волинського краю з Україною, центр якої (за його уявленням) лежить у Києві, і навіть вирушає туди, але потрапляє до в'язниці через нелегальний перетин кордону. Один із в'язнів застерігає його: «То, чоловіче, Совденія. Окрема планета. Затямте собі це... Раз назавжди! – Він висловив це з таким притиском, що Володько відчув удар. Те “денія”, щось як деспотія... Подражнена уява верталася до років недавнього минулого... Большевики, курява, їх обози, їх брудні обличчя, пошарпане лахміття, матюки... Пролетіли ватагами на худих конях і, думалось, зникли. Ні. Вони десь є. За тією границею. Там їх царство. Совденія» [16, с.212].

Мрії Володька розбиваються, але вектор його українського поступу тепер скерований до Праги. Його духовний наставник Лазюк визнає, що у Крем'янці є все, але нема Європи. А нам її треба! І Володько вирушає в дорогу. Але вже зовсім іншим, ніж був до того часу. Автор чітко фіксує момент виходу: «Другого дня у неділю під вечір о годині шостій, малим локальним потягом зі станції на Лубенській рогащі, Володько залишив Крем'янець. Був одягнений у незвично новий, попелястого кольору, мішкуватий одяг, на носі мав незвичні окуляри, в руці незвичну парасоль, малу дешеvu чорну валізу і випадкову книжку під пахвою» [16, с. 384].

Деталізована портретна характеристика персонажа, точний час і місце виїзду прочитуються як бажання затримати цю мить, зафіксувати її у пам'яті. Змінений одяг свідчить про новий статус персонажа і є аллюзією на давній ритуал ініціації.

Проаналізувавши етапи духовних шукань головного героя трилогії «Волинь», ми виявили, що траєкторія його руху пролягає через три основні значеннєві вузли: невизначеність – чужа ідентичність – власна ідентичність, що збігається із тріадою ініціаційного обряду (вилучення – лімінальна фаза – вихід). Паралельно з духовним зростанням Володька Довбенка, яке, до речі, теж супроводжують болісні фізичні страждання, еволюціонує і національна свідомість народу.

Висновки. Мотив ініціації у романі «Долина Ісси» Ч. Мілоша та трилогії «Волинь»

У. Самчука проявляється на рівні тексту (у часопросторовій організації та лінії головного персонажа), підтексту (у символах, архетипах, міфологемах) і позатексту (в авторській інтенції). Моделі ініціації, створені польським та українським письменниками, зберігають традиційну для ритуалу ініціації тріаду: вилучення – лімінальна фаза – вихід. Ці моделі можемо назвати рефлексійними, бо у характерах головних персонажів Томаша і Володька творчо втілилися емоційно осмислені переживання кожного з авторів: робота над романом «Долина Ісси» для Чеслава Мілоша стала шляхом пошуку власного творчого «я». Улас Самчук творив свою «Волинь», щоб її прочитали сучасники і прийдешні покоління й не забували, хто вони і де їхні корені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агеева В. Ключ до розуміння тексту: «Розчинив вікна в темну безодню міста...» URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c7783c45-2a27-459c-9642-275786397860/content> (дата звернення: 08.10.2025).
2. Андреева Т. М. Поетика ініціаційного простору в українському фольклорі. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0409U002168/> (дата звернення: 12.10.2025).
3. Бородица С. Романи-епопеї Уласа Самчука у літературно-критичному дискурсі другої половини XX століття. *Наукові записки ТНПУ*. 2015. Вип. 42. Літературознавство. С. 22-27. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6141/1/Boroditsa.pdf> (дата звернення: 08.10.2025).
4. Веретюк О. Скажи мені, хто я?: (Проблема національної ідентичності літератури, літературного твору та його автора). *Слово і час*. 2005. № 12. С. 69-73.
5. Данилевич М. Український образ світу у трилогії У. Самчука «Волинь». *Наукові записки*. Серія: Літературознавство. Тернопіль : ТДПУ, 2000. Вип. VI. 151 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Danylevych_Mariia/Ukrainskyi_obraz_svitu_u_trylohii_U_Samchuka_Volyn.pdf? (дата звернення: 05.10.2025).
6. Жайворонок В. В. Річка. *Знаки української етнокультури. Словник-довідник*. Київ : Довіра, 2006. С. 502-503.
7. Комінярська І. М. Художньо-філософський зв'язок між автором та героєм у романі Уласа Самчука «Волинь». *Вісник Житомирського державного університету*. 2011. Випуск 60. Філологічні науки. С. 174-178.
8. Кралюк П. Улас Самчук – літописець України крізь війни, табори, Голод і екзил. Читомо. 30.10.2024. URL : <https://chytomo.com/ulas-samchuk-litopysets-ukrainy-kriz-vijny-tabory-holod-i-ekzyl/> (дата звернення: 15.10.2025).
9. Лаптеєва Ю. О. Інтерпретація ініціаційного міфу в романах Ніла Геймана «Небудь-де» й Сергія Жадана «Інтернат». *Держава та регіони*. Серія: Гуманітарні науки. 2019. № 1 (56). С. 9-13. URL : http://humanities.stateandregions.zp.ua/archive/1_2019/4.pdf (дата звернення: 08.10.2025).
10. Ліщинська Н. Порівняльна інтерпретація як метод дослідження. *Питання літературознавства*. Науковий збірник. Вип. 75. Чернівці : Рута, 2008. С. 329-335.
11. Немченко Г. В. «Волинь» та «Марія» Уласа Самчука як зразки романного епосу. *Сучасний погляд на літературу*: наук. зб. : пам'яті академіка Петра Хропка. Київ, 2004. С. 102-121.
12. Романко Т. О. Роман ініціації в сучасній українській, польській та американській літературах (на матеріалі творчості Л. Дереша, М. Нагача, Н. Мак Донелла) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.05 – порівняльне літературознавство. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. 20 с. URL : <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/1498> (дата звернення: 14.10.2025).
13. Рошко М. Подорож головного героя як ініціація у «Божественній комедії» Данте Аліг'єрі та «Маленькому принці» Антуана де Сент-Екзюпері. URL : *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. 2014. Вип. 2. С. 84-89. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuufilol_2014_2_17 (дата звернення: 04.10.2025).
14. Рошко М., Гаврило І., Славич Т. Мотив ініціації та проблема зла в романі Вільяма Голдінга «Володар мух» URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1bc147dd-3299-4517-adb5-ae2eb33b8aeb/content> (дата звернення: 10.10.2025).

15. Самчук У. Волинь. Частина 1, 2. Харків : Фоліо, 2023. 731 с.
16. Самчук У. Волинь. Частина 3. Юність Василя Шеремети. Харків : Фоліо, 2023. 733 с.
17. Ткачик Н. М. Ініціаційна парадигма міфологічної подорожі героя у міському тополі (на матеріалі романистики Ю. Андруховича). *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII. Част. 1. С. 296-303.
18. Brzostowicz M. Dom rodzinny w Dolinie Issy: obecność i wartość, *Pamiętnik Literacki*. 1997. № 2. S. 13-32.
19. Cierniak-Nielub I. Autobiograficzna mityzacja czasu i przestrzeni w Dolinie Issy Czesława Miłosza. *Świat tekstów. Rocznik Słupski*. 2019. № 17. S. 43-54.
20. Czesław Miłosz. „Dolina Issy”. Geneza. URL : <https://www.studocu.com/pl/document/universytet-warminsko-mazurskie-w-olsztynie/filologia-polska/milosz-dolina-issy-filologia-polska/231911> (дата звернення: 10.10.2025)
21. Kopaliński W. Rzeka. *Słownik symboli*. Warszawa : Oficyna wydawnictwa „Rytm”, 2022. S. 367-369.
22. Miłosz Cz. Dolina Issy. Kraków : Wydawnictwo Literackie. 1981. 292 s.
23. Motyw. *Słownik motywów literackich* / Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J.; pod red. J. Sławińskiego. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976. S. 252-253.
24. Sydiaczenco N. «Dolina Issy» Czesława Miłosza – poetycka powieść o kształtowaniu ludzkiej tożsamości. *Київські полоністичні студії*. 2019. Том 35. С. 38-44. URL : <https://kps.philology.knu.ua/article/view/1552/1255> DOI : <https://doi.org/10.17721/psk.2019.35.38-44> (дата звернення: 10.10.2025)
25. Tischner Ł. Sekrety manichejskich trucizn. Miłosz wobec zła. URL : <https://jagiellonian.academia.edu/LukaszTischner> (дата звернення: 14.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 30.12.2025